

Ігар КЛІМАЎ

РЭФОРМА 1933 ГОДА: ПЕРАДУМОВЫ І НАСТУПСТВЫ

Імклівае развіццё і шырокае ўжыванне беларускай літаратурнай мовы ў 1920-я гг. выявілі яе пэўную непадрыхтаванасць да функцыянавання ў якасці сродку “высокай” камунікацыі. Рэсурсы літаратурнай мовы былі нераспрацаваныя, а яе нормы нестабільныя. Працяглы час беларуская мова існавала як дыялект і не мела адметнай практыкі выкарыстання ў пісьмовай галіне (за выключэннем мастацкай літаратуры), тым больш у сферы грамадска значнай камунікацыі. Таму ў 1920-я гг. набыла актуальнасць праблема ўдасканалення моўных нормаў.

Асабліва шмат пытанняў выклікала перадача запазычанняў. Правапіс выразна аддзяляў гэтыя словы ад беларускай лексікі, але не падаваў пэўных правілаў для іх напісання. Норма, кадыфікаваная Б. Тарашкевічам у 1918 г. адсылала да напісання слова ў тую мову, адкуль яно было запазычана. На пачатку ХХ ст. для беларускай мовы такой крыніцай служыла польская. Пераважная большасць дзеячаў беларускага нацыянальнага руху тады паходзіла з каталіцкага асяродку, закончыла польскамоўную школу, таму запазычаныя перадаваліся паводле нормаў польскай арфаэпіі: з мяккім л (*філёлёгія, філэзофія, монопёлг, кляса*) і цвёрдымі з, с і н (*сыгнал, газета, сымбаль, мінэрал*), а таксама з цвёрдымі губнымі і заднеязычнымі (*спэцыяліст, прафэсор, хэмія, экспэрымэнт, гэомэтрыя, трагедыя*), з т у грэцызмах на месцы th: *катэдра, міт, этэр*.

У такім выглядзе гэтая норма магла выкарыстоўвацца на пачатку ХХ ст., калі колькасць носьбітаў беларускай літаратурнай нормы была нязначная і абмяжоўвалася інтэлігенцыяй: “Навучыцца гэтаму правапісу было лёгка, бо пабеларуску пісалі тады адны інтэлігенты, добра граматычныя або парасійску, або папольску. Ня тое сталася, калі правапіс Тарашкевіча пайшоў у школу і ў шырокія масы. Там труднасьці і беспадстаўнасьці яго адразу выплылі на верх, і не прайшло трох-чатырох год, як мы апынуліся перад правапісным крызісам. Газеты і некаторыя журналы сталі зьмяняць правапіс Б. Тарашкевіча і пісаць пасвойму”¹. Гэта расхіствала нормы беларускай мовы і стварала ўражанне пра яе неўнармаванасць.

Праблему спрабавала вырашыць Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі, скліканая з ініцыятывы бальшавіцкіх уладаў

у Мінску ў 1926 г. На ёй было ўнесена шмат розных прапаноў, часам нават фантастычных, аднак вынікі канферэнцыі былі даволі сціплыя. Яе пастановы мелі рэкамендацыйны характар і абмяжоўваліся толькі дробнымі зменамі (так, раілася захаваць яканне толькі ў першым складзе перад націскам і не распаўсюджаць яго на словы *не і без*).

Для далейшай апрацоўкі матэрыялаў канферэнцыі ўвосень 1927 г. была створана Правапісная камісія пры кафедры жывой беларускай мовы Інбелкульты (потым, з 1929 г., пры Інстытуце мовазнаўства Беларускай АН). У склад камісіі ўвайшлі: А. Багдановіч, П. Бузук, І. Бялькевіч, В. Ластоўскі, Я. Лёсік, Янка Купала, С. Некрашэвіч, В. Чаржынскі. Вынікам іх працы стаў праект зменаў правапісу (1930)², у якім прадугледжвалася перадаваць яканне толькі ў першым складзе перад націскам, але не ў словах *не і без*, скасаваць перадачу асіміляцыйнай мяккасці і, за нешматлікімі выключэннямі, адлюстроўваць аканне (але не яканне) у запазычаных словах. Аднак праект выйшаў у неспрыяльны час, шмат удзельнікаў камісіі неўзабаве былі рэпрэсаваныя, таму праект абвясцілі шкодніцкім і забаранілі.

З 1930 г. у рэспубліцы пачала набіраць моц істэрычная кампанія на барацьбе з нацдэмаўшчынай і шкодніцтвам на мовазнаўчым фронце. Беларускія лінгвісты абвінавачваліся ўладамі ў тым, што супрацьпастаўлялі беларускі правапіс рускаму і набліжалі яго да заходніх узораў з мэтай адарваць беларускі народ ад рускага. Таму пытанні правапісу набылі ідэалагічнае гучанне і маглі ўводзіцца дэкрэтам улады без усялякага публічнага абмеркавання.

У 1933 г. Інстытут мовазнаўства выдаў новы праект зменаў³, які ў цэлым паўтараў праект 1930 г. Аднак партыйныя ўлады былі незадаволеныя асцярожнай працай мовазнаўцаў, якіх падазравалі ў шкодніцтве, і вырашылі самастойна правесці рэформу. Напрыканцы вясны 1933 г. была створана спецыяльная камісія пры бюро ЦК КП(б)Б, якая перагледзела праект Інстытута мовазнаўства і на яго падставе склала свой, карыстаючыся толькі кансультацыямі некаторых мовазнаўцаў (П. Бузука, П. Юргелевіча і інш.). 26 жніўня 1933 г. выйшла пастанова ўрада, якая ўвядзіла ў нормы беларускай літаратурнай мовы шмат зменаў, не толькі арфаграфічных, але марфалагічных і нават сінтаксічных. Да асноўнай пастановы 28 жніўня з’явілася некалькі ўдакладненняў, што рэгулявалі правапіс асобных слоў і імёнаў⁴.

Рэформа санкцыянавала прапановы праектаў 1930 і 1933 гг.: яканне было абмежавана толькі першым складам перад націскам і не распаўсюджвалася на словы *не і без*, перадача асіміляцыйнай мяккасці скасоўвалася, за нешматлікімі выключэннямі аканне (але не яканне) мусіла адлюстроўвацца ў запазычаных словах, была пашырана колькасць пазіцый у слове, дзе не перадавалася асіміляцыя паводле глухасці. Аднак партыйныя рэфарматары пайшлі нашмат далей за мовазнаўцаў: яны цалкам змянілі правапіс запазычаных слоў, скасавалі ці неапраўдана звязілі ва-

Ігар Паўлавіч Клімаў – мовазнаўца. Дацэнт кафедры беларускай філалогіі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры. Кандыдат філалагічных навук. Закончыў філфак Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1992) і аспірантуру пры гэтай навучальнай установе (1995).

рыянтнасць некаторых флексій і замацавалі ўжытак актыўных дзеепрыметнікаў цяперашняга часу.

Правапіс запазычаных слоў быў амаль цалкам пераведзены на рускую арфаэпію (у некаторых выпадках быў зменены на рускі ўзор і род запазычаняў: *класа* – *клас*, хоць і непазбядаўна: *роля*, *зала*), бо ранейшая арфаэпія, польская паводле паходжання, з 1930 г. разглядалася ўладамі як праява шкодніцкага нацдэмаўскага ўплыву. Гэтымі зменамі меркавалася мінімізаваць прысутнасць заходніх уплываў у Савецкай Беларусі, аднак у пастанове гэта не выказвалася адкрыта, а толькі сцвярджалася, што напісанне запазычаных слоў прыводзіцца ў адпаведнасць з жывым беларускім вымаўленнем. Відаць, польская арфаэпія ў запазычаннях заставалася незвычайнай для носбітаў усходніх беларускіх гаворак, якія пераважалі ў Савецкай Беларусі і пад рускім уплывам былі больш схільныя да рускага вымаўлення.

Па аналогіі з рускай мовай у форме Р. скл. адз. л. назоўнікаў м. р. пашыралася выкарыстанне канчатка *-а* (замест *-у*). Пры гэтым падказка (*каніталізму* – *сацыялізму*; *завода*, *трактара*) раіла з канчаткам *-а* ўжываць “партыйныя” і “ідэалагічныя” словы, а таксама тэхнічныя тэрміны – усё, што прапаганда звязвала з бальшавіцкай уладай. Замест націскных канчаткаў назоўнікаў Д. скл. мн. л. *-ом/-ём* (*садам*, *палём*) і М. скл. мн. л. *-ох/-эх* (*садох*, *палэх*) былі ўведзены ненаціскныя канчаткі *-ам/-ям* для Д. (*садам*, *палям*) і *-ах/-ях* для М. (*садах*, *палях*). Было уніфікаванае (паводле м. р.), як у рускай мове, скланенне лічэбніка *два* / *дзе*. У формах 2-й ас. мн. л. цяперашняга часу дзеясловаў націск быў пасунуты з апошняй галоснай канчатка (*бераце* ці *бераце* / *несяце* ці *несяце*) на перадапошнюю (*бярэце* / *нясеце*). Таксама ў формах загаднага ладу мн. л. дзеясловаў былі скасаваныя спецыфічныя беларускія канчаткі *-эце/-еце* (*бярэце*, *ідэце*) і замененыя агульнымі з рускай мовай канчаткі *-ыце/-іце* (*бярэце*, *ідэце*).

Павялічылася колькасць дзеепрыметнікаў з суф. *-учы/-ючы*, *-ачы/-ячы*, перш за ўсё за кошт “партыйнай” і “ідэалагічнай” тэрміналогіі (*пануючы клас*), якую нават забаранялася замяняць апісальнай канструкцыяй (*клас*, *які пануе*). Гэтыя дзеепрыметніковыя формы былі пашыраныя ў рускай літаратурнай мове, але іх прысутнасць у беларускай літаратурнай мове да таго часу максімальна абмяжоўвалася.

Рэформа ўводзілася ў дзеянне праз паўтара месяца пасля публікацыі пастановы ўрада. Афіцыйна падкрэсліваў тую лёгкасць, з якой масы і друк перайшлі на новы правапіс, што мусіла апраўдваць патрэбу і неабходнасць зменаў.

Нешматліка беларуская інтэлігенцыя рэспублікі, запалаханая рэпрэсіямі 1930 г., не магла ўзняць публічнага голасу супраць рэформы. Гэта было і немагчыма ў той атмасферы несвабоды і страху, што ўзмацнялася ў краіне. Аднак беларускае грамадства не засталася зусім абыякавым да радыкальных зменаў; нават прэса таго часу паведамляла пра абурэнне і незадаволенасць рэформай. Наладжаныя ўладамі публічныя выступленні беларускай інтэлігенцыі ў падтрымку рэформы адлюстроўвалі хутчэй погляды самой улады. Публічна пратэставалі толькі беларускія нацыянальныя дзеячы за мяжой, у Заходняй Беларусі, якія выкрылі русіфікацыйны кірунак рэфор-

мы, але іх галасы былі не вельмі чутныя на савецкім баку. Тым не менш, у адказ партыйныя ўлады прымуслі беларускую інтэлігенцыю публічна выступіць з ухваленнем рэформы і новымі ганьбаваннямі нацдэмаў.

Увядзенню русізмаў надавалася ідэалагічнае абгрунтаванне: ва ўмовах разгортвання барацьбы з класавым ворагам русізмы служылі сродкам процідзеяння варожым уплывам на мовазнаўчым фронце. Іх выкарыстоўвалі для замены тых беларускіх слоў, што здаваліся ўладам нацдэмаўскімі: звычайна імі прызнаваліся паланізмы ці тыя спецыфічныя беларускія словы, якія не мелі блізкіх адпаведнікаў у рускай мове.

Карыстацца слоўнікамі 1920-х гг. аўтараў якіх абвінавацілі ў нацдэмаўшчыне, было забаронена. Хоць новыя слоўнікі ў 1930-я гг. рыхтаваліся рэгулярна, аднак іх складальнікі час ад часу падлягалі рэпрэсіям, іх праца абвешчалася шкодніцкай і знішчалася. Такі лёс напаткаў і “Руска-беларускі слоўнік” 1937-га года выдання: пасля арышту яго рэдактара А. Александровіча ў сярэдзіне 1938 г. слоўнік адразу быў забаронены. З гэтай прычыны першы арфаграфічны слоўнік беларускай мовы з’явіўся толькі ў 1948 г. (М. Суднікі і М. Лобана), а першы вялікі “Руска-беларускі слоўнік”, што меў статус нарматыўнага, выйшаў толькі ў 1953 г. (пад рэд. Я. Коласа, К. Крапівы, П. Глебкі). Да таго ж часу адзіным крытэрыем правільнасці выступала практыка – досвед аўтараў і рэдактараў, якія інтуіцыйна вызначалі дарэчнасць таго ці іншага слова. Узорам для перыядычнага друку мусіла служыць мовакарыстанне цэнтральнай партыйнай газеты на беларускай мове “Звязда”.

Зразумела, існавалі патрэбы і падставы для перакадыфікацыі беларускай мовы, што было канстатавана яшчэ ў 1920-я гг., калі пачалі распрацоўвацца кірункі такіх зменаў. Гэта тым лягчэй было зрабіць, што беларуская мова толькі нядаўна набыла нармалізацыю і яшчэ не паспела вырацаваць пэўную традыцыю. Але галоўным, вырашальным чыннікам для правядзення рэформы 1933 г. сталі зусім не лінгвістычныя фактары, а палітычная кан’юнктура. Праз рэформу бальшавіцкія ўлады спадзяваліся аб’яднаць этнічна і культурна разнастайнае грамадства на савецкіх ускраінах з рускамоўным цэнтрам на грунце літаратурнай мовы, уніфікаванай з рускай. Менавіта сімпатыі ўладаў да русізмаў і іх антыпатыі да паланізмаў (або тых элементаў, што трактваліся партыйным кіраўніцтвам як паланізмы) надалі русіфікацыйны кірунак усім зменам. Спецыфіка палітычнага моманту (дыктат улады і хваля тэрору) прадвызначыла радыкальны характар рэформы 1933 г., якая закранула значную колькасць нарматываў амаль на ўсёх узроўнях. У выніку ранейшае адштурхоўванне беларускай мовы ад рускай з пачатку 1930-х гг. змянілася адваротнай тэндэнцыяй – максімальным спрыяннем рускаму ўплыву, які пратрываў вельмі працягла час. Фактычна, дзяржава ў 1930-я гг. стварыла новы варыянт беларускай літаратурнай мовы, які адпавядаў тагачаснай сацыяльна-палітычнай ідэалогіі.

У сапраўднасці рэформа 1933 г. не вырашыла праблем беларускага правапісу, што з неахвотай вымушаны былі прызнаць савецкія лінгвісты ўжо пасля 2-й сусветнай вайны. Быў захаваны падзел лексікі на ўласна беларускую і запазычаную без яснага крытэрыю для іх размежавання. Каб напісаць правіль-

на, карыстальнікі мусілі самастойна вырашаць, якое слова з'яўляецца запазычаным, а якое не. Зразумела, гэта вяло да значнага разнабою і блытаніны, што пранікала нават у выданні і падручнікі. Але гэтую праблему не вырашылі і ўдакладненні 1956 г., яна застаецца актуальнай і сёння.

Апрача таго, рэформа 1933 г., стварыўшы шэраг выключэнняў і ўвёўшы некалькі непатрэбных дыферэнцыяцый, нарадзіла новыя праблемы. Увогуле гэта былі прыватныя выпадкі, аднак яны часта трапляліся ў многіх немастацкіх тэкстах і моцна замянілі пісьмовай практыцы.

З мэтай “узняцця” мовы на найвышэйшую ступень пралетарскага інтэрнацыяналізму⁵ некалькі каранёў у запазычаных словах захавалі напісанне *о* ў ненаціскным становішчы (г. зв. ІІ рэвалюцыйных і інтэрнацыянальных слоў): *совет, большэвік, пролетарый, рэволюцыя, соцьялізм, комуна, камунізм, комсамол, піонер, Комінтэрн, Профінтэрн* (і, адпаведна, *профсаюз*) і вытворныя ад іх.

Рэформа штучна аддзяліла напісанне геаграфічных назваў і ўласных імёнаў ад астатняй беларускай лексікі і падпарадкавала іх правапісу іншамовных слоў. У гэты шэраг былі ўнесены назвы ды імёны рускай мовы: *Некрасаў, Чэрнышэўскі, Чэбаксары*, прычым іх пачатковыя літары мусілі пісацца паводле асобнага правіла: *Орджанікідзэ, Терэхаў, Владзівасток*. Гэта было зроблена, відаць, з мэтай захавання ў нязменным выглядзе потпіна сасра савецкага таталітарызму – імёнаў правадыроў: *Владзімір* (Ленін) і *Іосіф* (Сталін), ранейшае напісанне якіх як *Уладзімер* і *Ізэп* з 1930 г. пачало раздражняць бальшавіцкіх лідэраў і здавацца ім шкодніцтвам на мовазнаўчым фронце. Пэўна, у тых самых мэтах было ўведзена і напісанне зычных без падаўжэння ў суфіксах шэрагу слоў *Ілья, Ільіч, Ульянаў, Ульянаўск...*

Нарэшце, рэформа 1933 г. увяла правілы, што абавіраліся на семантыку ці нават увогуле на пазамовную рэальнасць. Так, беларуская вёска пісалася *Вялікая*, але руская – *Велікая*, жыхар Беларусі пісаўся *Сяргееў*, а Расеі – *Сергееў*. А калі месцазнаходжанне гэтых аб'ектаў ці іх нацыянальная прыналежнасць былі невядомыя, то правапіс заходзіў у тупік.

Фактычна, зробленыя рэформай 1933 г. прадпісанні апелывалі да пазамовнай рэальнасці: карыстальнік вымушаны быў вызначаць свае адносіны да некаторых аб'ектаў, каб правільна перадаць іх назву на пісьме. Гэта, відаць, і было мэтай партыйных ініцыятараў рэформы: увесці такія нормы, якія дазволілі б, з аднаго боку, паводле аднаго толькі правапісу разгледзець класавы ворага, а з другога – нават правапісам выхваць класавую пільнасць і ляльнасць да ўлады. Але час паказаў, што ў сваіх спадзяваннях партыйныя кіраўнікі пралічыліся і замест ідэалагічнай цензуры атрымалі нават некаторыя ідэалагічныя заганьы.

Уведзеныя рэформай апелывы да пазамовнай рэальнасці неслі больш ідэалагічных хібаў, чым пераваг. Неабходнасць кожны раз вызначаць знаходжанне геаграфічных назваў і паходжанне асобаў стварала ў карыстальнікаў вельмі выразнае адрозненне паміж беларускамоўнай прасторай і іншамовным асяроддзем. У шэраг гэтых іншамовных слоў партыйныя рэфарматары неабдуманна перавялі геаграфічныя назвы ды імёны рускай мовы, што набы-

ло ледзь не антысавецкі сэнс: моўная прастора “старэйшага брата” выступала ў якасці чужыннай. Тое ж тычылася і ІІ “рэвалюцыйных” і інтэрнацыянальных слоў: “Выкладчык беларускай мовы вымушан штодзённа гаварыць вучням, што словы *соцьялізм, камуніст, піонер, профсаюз, рэволюцыя* і іншыя, якія ўсвайваюцца савецкімі дзецьмі з ранняга ўзросту амаль ці не разам са словамі *маці, бацька, дом, радзіма*, з'яўляюцца іншамовнымі словамі. <...> Словы, якія сталі не толькі блізкімі, але і роднымі беларускаму народу, арфаграфічна не могуць збліжацца з беларускай лексікай...”⁶ – хіба гэта не шкодніцтва чыстай вады?!

Таму яшчэ ў даваенны час распачаліся спробы зноў рэфармаваць беларускі правапіс, працягнутыя і пасля вайны, на мяжы 1940 – 1950-х гг. Уносіліся розныя прапановы⁷, у тым ліку і прапанова канчаткова наблізіць беларускі правапіс да рускай мовы шляхам скасавання ў ім перадачы якання і нават аканья і ўвядзення суцэльных марфалагічных напісанняў. Аднак пасля смерці Сталіна пераважыў больш памяркоўны погляд, і ў 1957 г. (пасля зменаў правапісу ў рускай мове 1956 г.) былі ўведзеныя новыя змены ў беларускі правапіс.

На гэты раз партыйнае кіраўніцтва ўжо не стварала правілаў правапісу. Урад пастановай 11 траўня 1957 г. зацвердзіў праект, падрыхтаваны Інстытутам мовазнаўства АН БССР. У савецкія часы беларускія мовазнаўцы лічылі гэтыя змены не новай рэформай, а толькі “ўдакладненнем правапісу”, пры гэтым не самым удалым. Сапраўды, змены насілі характар удакладненняў, а не радыкальных навацый. Яны толькі скасоўвалі некаторыя найбольш неадпаведныя і хібныя нарматывы рэформы 1933 г.: “рэвалюцыйныя” словы, асобнае напісанне пачатковых літар у імёнах і геаграфічных назвах, адрозненне паміж беларускімі і рускімі імёнамі ды геаграфічнымі назвамі, скланенне лічэбніка (*або*)*два* толькі ў мужчынскім родзе. Захаваліся напісанні кшталту *Ілья, Ульянаўск*, у сувязі з чым была дадзена больш дэталёвая фармулёўка правапісу мяккага знака і апострафа. Аднак усе марфалагічныя і сінтаксічныя змены, уведзеныя рэформай 1933 г., таксама як і арфаэпія запазычаных слоў, не былі закранутыя. Такім чынам, “удакладненні” 1957 г. фактычна скарэктавалі рэформу 1933 г. і паказалі лінгвістычную беспадстаўнасць і практычную нязручнасць часткі яе прадпісанняў, абумоўленых палітычнай кан'юктурай.

⁵ Гл. даклад Я. Лёсіка ў кн.: *Працы акадэмічнае канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі* / Пад рэд. С. Некрашэвіча, У. Ігнагоўскага. – Менск. 1927. С. 115, 188.

⁶ Гл.: *Беларускі правапіс*: (Прозкр); Апрацаваны правапіснай камісіяй БАН. – Менск, 1930.

⁷ Гл.: *Праект сярэдняга беларускага правапісу*. – Менск, 1933.

⁸ Абедзве гэтыя пастэновы пазней былі апублікаваныя асобным выданнем: *Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу*: Пастанова СНК БССР. – Менск. 1933. Але толькі ў наступным годзе выйшаў “*Правапіс беларускай мовы*” (Менск. 1934), зацверджаны прэзідыумам БАН і Наркамасветы БССР. У ім змены, уведзеныя ўрадам, былі распрацаваныя глыбей.

⁹ Гл.: *Александровіч А.* Класавая барацьба на мовазнаўчым фронце і рэформа правапісу беларускай мовы // *Полымя рэвалюцыі*. 1934. Кн. 1. С. 143.

¹⁰ Суднік М. Да пытання аб гісторыі фарміравання беларускай арфаграфічнай сістэмы // *Весці АН БССР*. 1950. № 3. С. 54.

¹¹ Гл. праект падрыхтаваных зменаў. *Праект змен і ўдакладненняў беларускага правапісу*. – Мінск, 1952. Ён таксама быў апублікаваны ў 1951 г. у “Настаўніцкай газеце” (9 жн.).